

ԼԵՋՈՒՄԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՅԼ ԲՆԻԿՆԵՐԻ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆՆԵՐԻ ԱԶԳԵՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԵՐԷՆԻ ՎՐԱՅ^(*)

Երբ Արմէնները (հայերը) յառաջացան Խաղիա, բնականաբար մի անգամից ամբողջ երկիրը չլցրեցին, այլ նախ արեւմտեան գաւառները, յետոյ դէպի կենտրոնը և ապա դէպի հիւսիս, հարաւ և արեւելք: Այսպէս հայերը նախ մտան Ծոփաց աշխարհը, յետոյ Տուրուբերան, մինչև Վանայ ծովի արեւմտեան եզերքը: այս տեղից նրանք դիմեցին դէպի հարաւ՝ Աղձնիք և դէպի հիւսիս՝ Այրարատ: Քսենոփոնի ժամանակ (401 թ.) Հայաստանը տարածուած էր վերին երասխից մինչև Բոհտան-սու: Կորդուացիք առանձին ու անկախ ժողովուրդ էին, ինչպէս և Տայեցիք, խաղերը և Փասիանցիք: Ն. Ք. 190 թուին, երբ Զարեհ և Արտաշէս հիմնեցին անկախ հայկական թագաւորութիւն, առաջինը իր իշխանութեան տակ ունէր միայն Ծոփքը, Հանձիթը և ուրիշ մի քանի գաւառներ:

(*) Վերցուած՝ մեծանուն հեղինակի «Պատմութիւն Հայ Լեզուի» գործէն (ԼԲ. Գլուխ):

ԻԴ. — Գէորգ Եպս. Կ. Պոլսեցի, 1782-99, օրինակած է ի Ս. Էջմիածին,

1. — Պատմութիւն, Ստեփանոս Ասողկի, 1782ին. — Կար. թ. 1649:

2. — Քարոզգիրք, Մինաս արքեպիսկոպոսի, 1799ին. — Կար. թ. 2202: Արատ, 1893, էջ 356-8:

ԻԵ. — Զաքարիա Աբեղայ, 1790-93, օրինակած է ի Ս. Էջմիածին,

1. — Քարոզգիրք, Սիմէոն կաթողիկոսի, 1790ին. — Կար. թ. 2192:

2. — Արխուսեկի Ստրոգուրեանց վերլուծութիւն, Սիմէոն կաթողիկոսի, 1792-3ին. — Կար. թ. 1906:

Ն. Վ. ԾՈՎԱԿԱՆ

իսկ Արտաշէս՝ իշխում էր միայն Այրարատի մի մասի վրայ: Սրանից հետեւում է որ հայաշատ վայրերը միայն այս նահանգներն էին: Հիմնուելով Ստրաբոնի տուած տեղեկութեանց վրայ՝ Հիւրթմանը գտնում է որ այդ ժամանակ հոծ հայութիւն կար Այրարատի և Տուրուբերանի մէջ, օտար տարրերով խառն հայութիւն կար Ծոփաց և Աղձնեաց մէջ. իսկ Հայաստանի միւս նահանգների բնակչութիւնը բաղկացած էր զանազան օտար տարրերից և հայերը դեռ այդ տեղերը ուղք չէին կոխած: Զարեհ և Արտաշէս ընդարձակում են իրենց երկիրը՝ օտար ազգերից խլելով նոր հողամասեր. այսպէս Մարերից խլեցին Փայտակարանը, Փաւնիտիսը (Սիւնիք) և Վասպուրականը. վրացիներից խլեցին Տայքը, Կղարջքը և Գուգարքը. խալիքներից և Մոսինացիներից խլեցին Կարինն ու Դերջանը, կատաոնացիներից խլեցին Եկեղիքը, իսկ Ասորիներից՝ Տմորիքը: Ուրեմն այդ նահանգների ու գաւառների ժողովուրդները մար, վրացի, խալիք, մոսինացի, կատաոնացի, ասորի և անշուշտ նաև խաղիքներ ևն: Շուտով հայացան Սիւնիքը, Վասպուրականը, Բարձր Հայքը և թերեւս Մոկք. մասամբ և մակերեսութաբար հայացան Կորդուք, Արցախ, Ուտի, Գուգարաց հարաւային մասը և Տայք. իսկ Պարսկահայք և Փայտակարան միշտ օտար մնացին ու բնաւ չհայացան: Մինչև Զ. դար Ծոփաց մէջ դեռ մնում են Ուրտացիք, որոնք խօսում են մի առանձին լեզու. մինչև Ժ. դար՝ Ասորիները, Խութեցիք և Սասնեցիք իբրև առանձին ժողովուրդներ ապրում են Հայաստանի հարաւային նահանգներում և ունեն իրենց սեփական լեզուն, իսկ Առանցիք (աղուանական մի ցեղ) Ուտիի մէջ: Այս վերջին նահանգում Թ. դարից յիշուում են Սեւորդիք, որ համարւում են հուսագրական մի ժողովուրդ: Վանայ ծովի արեւելեան կողմում (Մարդաստան գաւառի մէջ) բնակում էին Մարդացիք, որոնք յիշուում են Քսենոփոնի ժամանակ և իրենց գոյութիւնը դեռ շարունակում են ներոնի օրով (54-68): Հերոդոտոս յիշատակում է նաև Սասպուրացիները (Հայաստանի հիւսիսային կողմում, Սպերի մօտ), Մատիացիները՝ Վանայ և Ուրմիոյ լճերի միջև, և Պակտիացիները՝ Հայաստանի հարաւային կողմում:

Այսպէս ուրեմն Հայաստանի հողի վրայ բնակւում էին բացի խաղիւններից՝ 18 դանազան բնիկ ժողովուրդներ իւրաքանչիւրը իր առանձին ու սեփական լեզուով։ Այդ բոլոր ազգերը կամաց կամաց ձուլուեցան հայոց մէջ և հայերէն լեզուն ընդհանուր դարձաւ Հայաստանի ամէն կողմը։ Ստրաբոն (Ա. դար) ասում է որ իր ժամանակ (այժմ) արդէն բոլոր նուաճուած նահանգները հայախօս էին դարձել (հոստէ պանտաս հոմոգլոտտուս էյնայ)։

Այս բոլոր ազգութիւնները հայանալու և հայախօս դառնալու ժամանակ անշուշտ պահեցին իրենց բնիկ լեզուից որոշ հետքեր։ որոշ բառեր, յատկապէս տեղական նշանակութիւն ունեցող բառերից, ինչպէս բոյսերի անուններ ևն, մտան հայերէն լեզուի մէջ կամ իբրեւ տեղական բարբառային ձեւեր կամ նոյն իսկ կաթողացան տարածուել ընդհանուր հայերէնի մէջ։ Չունենալով ոչ մի տեղեկութիւն այդ լեզուների մասին, բնականաբար չենք կարող որոշել նրանց ազգեցութեան չափը։ Այդ լեզուներից փոխառեալ բառերը գրեւորւում են հայերէնի չմեկնուած բառերի շարքում։

Սակայն եթէ այս բնիկների լեզուն մեզ ծանօթ է, ընդհակառակը շատ լաւ գիտենք Կովկասեան զանազան ազգերի լեզուները, որոնցից ոմանք նոյնպէս գրեւորւում են Հայաստանի նախաբնիկների թւում և յետոյ հայացել են։ Ուստի, բուն նիւթի քննութեան անցնելուց առաջ, տանք մի ընդհանուր տեղեկութիւն Կովկասեան լեզուների վիճակագրութեան եւ նրանց լեզուաբանական ցեղակցութեան մասին։

Կովկասեան լեռնաշղթայի երկու կողմերում խօսւում է 40 լեզու, չհաշուելով հնդեւրոպական ցեղերի լեզուները (ինչպէս՝ ռուս, հայ, օսեթ, թաթերէն, լահ-ճերէն ևն.) և թուրք թաթարական ցեղերի լեզուները (ինչպէս՝ նոգայ, թուրք, թաթար ևն.)։

Այս 40 լեզուները բաժանւում են 2 խմբի։

ա) Հարաւային Կովկասեան լեզուախումբ։
բ) Հիւսիսային Կովկասեան լեզուախումբ։

Հարաւային խումբը պարունակում է հինգ գլխաւոր լեզուներ, որոնք են՝ վրա-ցերէն, ինգելոյ, մինգրելերէն, լազերէն և

սւաններէն։ Հիւսիսային խումբը բաժանւում է երկու ճիւղի. արեւելեան և արեւմտեան։ Արեւելեան ճիւղը, որ կոչւում է նաև չեչենո-լեզգիական, ունի 8 ընտանիք։

1. Չեչենական ընտանիք (չեչէն, բաց կամ թուշ, ինգուշ լեզուները)

2. Աւարո-անգի ընտանիք (աւարերէն, անգի, բուլխ, գոգոբերի, կարատա, ալուալ, բագուալ, դինդի, ճամալալ, խվարչի, զիգօ, կապուճի)

3. Լակ կամ կազիկուժուխ

4. Արճի

5. Դարգվա (խիւրքիլի, աքուշա, քայտաղ, կուրաճի)

6. Սամուրեան ընտանիք (քիւրի, աղուլ, թարասարան, ուստուլ, ցախուր, բուզուխ, ջէկ)

7. Ուտի

8. Խինալուզ

Արեւմտեան ճիւղը, որ կոչւում է նաև Աբասո-կերկէտ, պարունակում է՝

1) Ադիգէ (չերքեզերէն, կարարդին)

2) Ուբիխ

3) Ափսազերէն լեզուները։

Այս բոլոր լեզուները որոշ չափով ծանօթ են գիտութեան. հրատարակուած են բառարաններ, քերականութիւններ և զանազան բնագիրներ։ Յատկապէս քննուած են վրացերէնը (իբրև այս բոլորի մէջ ամէնից քաղաքակիրթ ազգի լեզուն), լազերէնը և ափսազերէնը։ Սակայն այնուամենայնիւ դեռ չկան գիտական մեթոդով պատրաստուած ուսումնասիրութիւններ և մենք չգիտենք այս զանազան լեզուների ցեղական կապը։ Ամենից աւելի յայտնի է հարաւային խմբի դրութիւնը. այս խումբը կազմող 5 լեզուները յայտնի կերպով մէկ աղբիւրից են յառաջանում և իրար հետ ունին ճիշտ այն յարաբերութիւնը, ինչ որ օրինակ՝ սեմական լեզուները իրար հետ։ Բայց թէ արդեօք հիւսիսային Կովկասեան լեզուներն էլ բոլորը իրար հետ ցեղակից են, աւելի ևս թէ արդեօք նրանք կապ ունին հարաւային Կովկասեան լեզուների հետ թէ ոչ՝ յայտնի չէ։

Պաղափար տալու համար այս լեզուների յարաբերութեան մասին, դնում ենք այստեղ 1-20 թուականները հինգ գլխաւոր լեզուներով։

վրացերէն	լազերէն	կաբարդին	ուսի	չեչեն
1. էրթի	առ	զզը	սա	ցաա
2. օրի	ժուռ	թու	փա	չիը
3. սամի	չոււմ	ցը	խիբ	չոը
4. օթխի	օթխ	փտլը	բիպ	չիը
5. խութի	խութ	տխու	կիսօ	պխիը
6. էքվսի	անչ	խը	ուկիս	յալիս
7. շվիդի	չքուլթ	բլը	վուդ	վոռհ
8. րվա	օրվօ	յի	մուդ	բառհ
9. ցխրա	չխօրօ	բդու	վույ	խա
10. աթի	ուիթ	պցը	վիծ	իտ
20. օցի	էչ	թոց	դա	տղը

Եթէ հարաւային և հիւսիսային կովկասեան լեզուները տարբեր ճիւղերի են պատկանում, ուրեմն հայերէնի մէջ ունինք երկու տարբեր ներկայացուցիչներ, որովհետեւ հիւսիս – արեւմտեան սահմանում վրացական ժողովուրդներ են, որ հայացել են, իսկ հիւսիս – արեւելեան սահմանում՝ առանցիք այն է ուսէացիք:

Այն բառերը՝ որոնք հասարակաց են հայերէնի և վրացերէնի կամ ուրիշ կովկասեան որևէ մի լեզուի, թուով 900 հատ են: Այս բառերի մի մասը, և անշուշտ մեծ մասը, վրացերէնը և միւս կովկասեան լեզուները փոխ են առել հայերէնից, քանի որ այդ ժողովուրդները պատմական շրջանում ընդհանրապէս գտնուել են հայկական կուլտուրայի և քաղաքական ազդեցութեան տակ: Բայց անուրանալի է՝ որ հնագոյն շրջանում հայերն էլ ունեցել են փոխառութիւններ, ինչպէս յիշեցինք վերելում, թէ վրացերէնից և թէ կովկասեան միւս լեզուներից: Լեզուաբանների գործը պիտի լինի մաղել այդ 900 բառերը, որոշել ու հաստատել թէ զրանցից որոնք փոխառութիւն են հայերէնից վրացերէն և որոնք ընդհակառակը կովկասեաններից անցել են հայերէնի: Այս նպատակին հասնելու համար մենք ունինք հետեւեալ միջոցները.

1. Այն բառերը՝ որոնք հայկական կազմութիւն ունին, օրինակ ածանցուած են որևէ հայերէն մասնիկով կամ ներկայացնում են հայկական մի բարդութիւն, մինչդեռ նրանց արմատը չկայ կովկասեան լեզուների մէջ, բնականաբար փոխառեալ են հայերէնից. — այսպէս վրաց. ցիվիլ «նիւթ»

տարբեր, ցիվիլի «նիւթական» բառերը անշուշտ փոխառեալ են հայերէնից, որովհետեւ նրանց մայրը, որ է ցիլի, ունի հայկական կազմութիւն (ցի մասնիկով հիւր արմատից) և այդ հիւր արմատը գոյութիւն չունի վրացերէնում: Նոյնպէս վրաց. մաւֆաթլա, ուտ. մաւկաթիլ «չղջիկ» բառերը անշուշտ փոխառեալ են հայերէն մաւկաթիւ համանիշից, որովհետեւ սա գուտ հայկական բարդութիւն է և վրացերէնում կամ ուտիւրէնում գոյութիւն չունեն առանձին մաւկ և քիւ արմատները:

2. Այն բառերը՝ որոնց ծագումը գիտենք թէ հնդեւրոպական է, բնականաբար փոխառեալ են հայերէնից և ոչ թէ հակառակը, վրաց. ուրբուրա «խօսակցութիւն», բորբոքի «զայրանալ», հոււի, ումի «հում», վրաց. մխիւ «գորշ», լազ. մղ «միսալ», ուտ. մուղ «մուր», վրաց. նալի «նաւ» են. փոխառեալ են հայերէնից, որովհետեւ սրանց մայրը (չ. բան, բորբոք, հոււ, մուլի, նաւ) հայերէնի հնդեւրոպական բառերից են:

3. Պատահում է որ երբեմն նախորդ երկու պայմանները միանում են մէկ բառի վրայ. այս պարագային հայերէնից փոխառեալ լինելը ապացուցում է կրկնակի փաստով. այսպէս վրաց. հասակի, ասակի «տարիք», «հասակ, բարձրութիւն», ասակովանի «հասակաւոր», ռասակո «անչափահաս» բառերը անշուշտ փոխառեալ են հայերէնից, որովհետեւ նրանց մայրը հասակ, թէ՛ ունի հայկական կազմութիւն (ակ մասնիկով հասանել արմատից) և թէ այդ հաս արմատը հնդեւրոպական ծագում ունի ու չկայ վրացերէնում. — Նոյնպէս վրաց.

սաստիկի «կարծր, անգութ, խիստ» (հմտ. սաստիկի քարի «սաստիկ քամի», բաստիկի կացի «անգութ, դաժան մարդ»), սաստիկորա «կատաղութիւն, բռնութիւն» անշուշտ փոխառեալ են հայերէնից, որովհետեւ նրանց մայրը, սաստիկ, թէ ունի հայկական կազմութիւն (իկ մասնիկով սաստ արմատից) և թէ այդ սաստ արմատը հընդհարդակաւն ծագում ունի:

4. Կան բառեր՝ որոնք զուտ վրացական ծանց են, բայց նրանց արմատը պակասում է վրացերէնում և կայ միայն հայերէնում: Այսպիսի բառերը եթէ նոյն իսկ հայերէնի մէջ իրենց մեկնութիւնը չունենան, դարձեալ փոխառեալ են հայերէնից վրացերէն և ոչ թէ հակառակը: Օրինակ վրաց. մոկրիվե՝ որ նշանակում է «լմբիչ», զուտ վրացական կազմութիւն ունի: Այս լեզուի մէջ մն, մե նախամասնիկը դրուելով արմատի վրայ և բառի վերջում աւելացնելով ե ձայնաւորը, ստանում ենք «արհեստաւոր կամ նոյն գործով զբաղող մարդ»: այսպէս մեծակոտե «պարտիզպան», մենալե «նաւաստի, նաւավար», մեմարգե «աստղագէտ, վհուկ, կախարդ» ու մեքուդե «գղակ կարող» են. են. այս-

պէս էլ մոկրիվե «լմբիչ» բառի արմատն է կուիւ: Արդ՝ այս արմատը չկայ վրացերէնում և միայն հայերէնի մէջ՝ կուիւ ձեւով: Այս հանգամանքը ցոյց է տալիս որ մոկրիվե հայերէնից փոխառեալ (թէ և վրացական մասնիկով ածանցուած) մի բառ է:

Այն բառերը՝ որոնք հայերէնը փոխ է առել ասորերէնից, պահլաւերէնից, երբեմն էլ յունարէնից և միեւնոյն ժամանակ զըտնում են վրացերէնում կամ միւս կովկասեան լեզուներում, անշուշտ փոխառեալ են հայերէնից վրացերէն են, և ոչ թէ ընդհակառակը: Արդարեւ վրացիք և միւս կովկասեան ժողովուրդները չլինելով ուղղակի հարեան ասորիներին, պահլաւներին և մասամբ էլ յոյներին, չէին կարող նրանցից ուղղակի փոխառութիւններ կնքել: Ուստի բնական է ենթադրել որ այդ կարգի փոխառութիւնները հայոց միջոցով անցել են կովկաս: Սրան իբրեւ ապացոյց ծառայում է նաև այն հանգամանքը՝ որ այդ կարգի փոխառութիւնները եթէ որոշ ձայնական փոփոխութիւնների ենթարկուել են հայերէնի մէջ, այդ ձայնական փոփոխութիւններով գտնում ենք նաև վրացերէնում ևն: Օրինակ՝

զմրուխտ	իրան. զումուրրուֆտ	վրաց. զուրմուխտի
գանձ	պհլ. գանջ	» գանձի
անդամանդ	յն. ադամանտոս	» ադամանտի
անդերձ	պհլ. անդարզ	» անդերձի
բադ են	երր. բադդիմ	» բադենի
բազմակ	ասոր. մազմակ	» բազմակի
հրապարակաւ	պհլ. ֆրավարդակ	» ուրակպարակադ
հրովարտակ	պհլ. ֆրավարտակ	» լոարտակի
հրեայ	ասոր. իհոդայա	» հուրիա

Այս բառերից մի քանիսը շատ բնորոշ են իրենց ձայնափոխութեան տեսակէտով. օրինակ՝ հրեայ < իհոդայա բառի մէջ նախաձայն ի-ի անկումը զուտ հայկական օրէնք է. նոյնիսկ դ-ի ձայնափոխութիւնը. այս ձայնը իրենց լեզուի մէջ չունենալով հայերը դարձնում էին միշտ ր՝ թէ՛ ասորերէն և թէ՛ պահլաւերէն փոխառութեանց մէջ. ինչպէս՝ ապարանք < հպրս. ապադանա, շամփուր ասոր. շապպուտա, սպարապետ հպրս. սպանդապատի ևն. վերջապէս եայ զուտ հայկական մասնիկ է՝ որ փոխանակուել է հայոց մօտ ասորական այս

մասնիկի հետ (հմտ. քրիստոնեայ, քաղդայ): Այս բոլոր ձեւափոխութիւնները միաժամանակ գտնում ենք վրաց. հուրիա բառի մէջ՝ - Ջմրուխտ < զումուրրուֆտ բառի մէջ ֆ- լս ձայնափոխութիւնը զուտ հայկական յատկութիւն է. հայերէնը չունենալով ֆ ձայնը՝ պահլաւական փոխառութեանց մէջ s բաղաձայնից առաջ դարձնում էր իս. ինչպէս պրս. հադարաֆտ > հադարաւուխտ, պրս. զարն-ուֆտա զառնաւուխտ, հրովարտակ և հրապարակ բառերի մէջ ֆր-հր ձայնափոխութիւնը զուտ հայկական է և յատուկ հնագոյն հայե-

րէնի բառերին. վրացերէն բառակցի և ուրակաբառաբան ձեւերը չէին կարող յառաջանալ, եթէ իրանցից առաջ չլինէին հնաստաձայնով սկսող ձեւերը. վրացերէն լեզուի ձայնաբանութեան մէջ չկայ մի այնպիսի օրէնք, որով նախաձայն ֆ ջնջուի:

Այս բոլորից պարզ է ուրեմն այն՝ որ ասորական, իրանական և մասամբ էլ յունական փոխառութիւնները հայերէնից անցել են վրաստան և Կովկաս, զոնէ հնագոյն ժամանակներում: Աւելի յետոյ, երբ պարսիկները և յոյները յառաջացան Կովկաս, փոխառութիւնները կարող էին լինել ուղղակի:

5. Վրացական գրականութիւնը սկզբնական շրջանում մեծ չափերով օգտուել է հայ գրականութիւնից. Ս. Գիրքը և ուրիշ զանազան գրուածքներ վրացիները թարգմանել են հայկական օրինակից: Այդ թարգմանութեանց ժամանակ, ինչպէս բնական էր սպասել, այլ և այլ բառեր իբրև պարզ տառադարձութիւն անցել են վրացերէնի: Այս կարգի բառերը, ինչպէս և առհասարակ այն բառերը՝ որոնք վրացական գրականութեան մէջ հազուադէպ գործածութիւն ունին, փոխ առնուած պէտք է լինեն հայերէնից և ոչ թէ ընդհանրապէս:

6. Այն բառերը՝ որոնք հակառակ առաջին պայմանին, ունեն Կովկասեան կազմութիւն, կամ նրանց արմատը կայ վրացերէնում կամ ուրիշ Կովկասեան լեզուներում, բայց չկայ հայերէնում, բնականաբար փոխառեալ են Կովկասեաններից հայերէն: Այսպէս հ. ոչխար բառը իր նմաններն ունի լազ. չխուի, մինգ. օխուրի, վրաց. ցխովարի, ինգիլ. ցխօր հոմանիշների մէջ: Բայց այս բառը հայերէն չէ, այլ փոխառեալ է Կովկասեաններից, քանի որ արմատը չի—ցիլ գոյութիւն ունի վրացերէնի մէջ և նշանակում է «կեալ, ապրիլ», այս արմատից են վրաց. ցխովի «շնչաւոր, անասուն», ցխովերա «կեանք, կենսագրութիւն, պատմութիւն», սացխովարի «կենսական, ուտելիք, սնունդ, բնակութիւն» ևն. ըստ այսմ ցխովարի «ոչխար» նշանակում է բուն «կենդանի»:

7. Այն բառերը՝ որոնք հայերէնի մէջ սահմանափակ և միայն տեղական գործածութիւն ունին, մինչդեռ Կովկասականների մէջ աւելի ընդհանուր են, բնականաբար

փոխառեալ են Կովկասեաններից հայերէն և ոչ թէ հակառակը: Այսպէս ծես բառը հայ մատենագրութեան մէջ շատ ուշ ժամանակ միայն գործածուած մի բառ է (առաջին անգամ Ոսկեփոր) և բարդ ու ածանց ձեւեր էլ չունի. նոր գրական լեզուն է միայն որ կենդանութիւն տալով նրան, կազմել է զանազան բառեր. ինչպէս՝ ծիսական, ծիսարան, ծիսակատարութիւն, հայիծէս, յունածէս ևն: Սրան հակառակ նոյն բառը հին ժամանակից սկսած շատ կենդանի է վրացերէնում, ուր ունի բազմաթիւ ածանցներ. ինչպէս՝ ծեսի «կարգ, բնութեան օրէնք, կարգադրութիւն, կանոն, եկեղեցական ծէս, սովորութիւն, բնութիւն, բարք», ծեսեա «կարգադրել կանոնաւորել, կարգադրել», զածեսեա «կանոն, հաստատութիւն, հրաման, կարգ», զանծեսեա «կարգադրութիւն, հրաման, կարգ», զանծեսեա «կարգադրութիւն, կարգադրել, կանոնաւորել», մոծես «ընկերութիւն, անդամ, քահանայ, արքայ, կրօնաւոր», ուծես «անկարգ, խառնակ, անկանոն», ուծեսոբա «խառնակութիւն, անկարգութիւն»: Այս հանգամանքից հետեւում է որ ծես բառը փոխառեալ է վրացերէնից:

Դժբախտաբար կարելի չէ բոլոր 900 հայ—Կովկասեան բառերը վերոյիշեալ 7 կէտերի համեմատ մեկնաբանել և կան շատ այնպիսի բառեր, որոնց համար կարելի չէ ասել թէ ով է փոխատուն և ով է փոխառուն, զոնէ եթէ ուղենանք վերաբերուել գիտական սկեպտիկ վերաբերմունքով: Այսպէս օրինակ՝ ծայր բառը գտնում ենք նաև վրացերէնի մէջ ծվերի ձեւով, բայց վճռել թէ սրանցից որն է փոխառեալ՝ կարելի չէ:

Մի կողմ թողնելով հայերէնից փոխառեալ Կովկասեան բառերի հարցը՝ որ մեր ներկայ նիւթից դուրս է և քննութեան առնելով միայն հայերէնի փոխառեալ բառերը, մենք կը տեսնենք որ այս բառերը բաժանուած են երեք տարբեր խմբի:

1. Այն բառերը՝ որոնք գտնուում են հայերէնի և հիւսիսային Կովկասեան լեզուների մէջ և չկան վրացական խումբի մէջ: Այսպէս օրինակ՝ խոս, որի հետ նոյն են արչ. խոտու. անդ. խորդո, խոտ, խոտտէ «արմատ» ուտ. խօզ, ավար. զուէտ. «ծառ» ուտ. խիւտյ, ցախ. խիւտա «գարի»: Այս

կարգի բառերը հայերէնի այն փոխառութիւններն են՝ որ կատարուել են հիւսիսային կովկասեան լեզուների խմբից:

2. Այն բառերը՝ որոնք գործածական են մեր և, դարի գրականութեան մէջ և գտնուում են նաև վրացական խմբի մէջ ու չկան հիւսիսային կովկասեան լեզուների մէջ. սակայն վրացական խումբի մէջ էլ

ներանք ոչ թէ առանձնապէս նման են վրացերէնին, այլ աւելի լազերէնի ու մինգրելների: Յայտնի է որ վրացական խմբի լեզուները երկու կարգի են բաժանուում. մի կողմում գտնուում է վրացերէնը, միւս կողմը լազերէնն ու մինգրելերէնը. օրինակ՝ առաջինի ծ, ձ, ց, ձայների դէմ միւսինքնում գտնուում ենք միշտ ւ, զ, չ, օրինակ՝

վրաց.	ծերի	«ճանճ»	—	լազ.	մճաջի
»	ցա	«երկինք»	—	»	չա
»	ցխրա	«ինք»	—	»	չխօրօ
»	ցրամլէ	«արցունք»	—	»	չէրամուլէ

արդ՝ հայերէն հին փոխառութիւններն էլ ներկայացնում են ւ, զ, չ և ոչ թէ ծ, ձ, ց. ինչպէս՝ ոչխար լազ. չխուրի, վրաց. ցխովարի, ճանճ, լազ. մճաջի, մենգ. ճանջի, վրաց. ծերի:

Այս նմանութիւններից ի հարկէ պէտք է հետեւեցնել թէ փոխառութեան լազերէնն է կամ մինգրելերէնը. որովհետեւ թէ այս և նման կէտերում լազերէնն ու մինգրելերէնը համապատասխան են հայերէնին, ուրիշ կէտերում էլ չեն. այսպէս հենց վերի ձեւերից հայերէն ոչխար իրապէս ոչ մի լեզուի համապատասխան չէ. նախաձայն ու ձայնաւորը պահպանում է բոլորի մէջ. Նոյնպէս նաևն բառի վերջածայնի դէմ միւսների մէջ գտնուում ենք զ և ոչ ւ: Հայկական տոմարի 2-րդ և 3-րդ ամիսները (Հոռի, Սահմի) որոնք ձեւացած են վրացական լեզուախմբի 2, 3 թուականներից, իրապէս նման չեն ոչ մէկի հետ. հմմտ. վրաց. օրի, հերի, մինգ. ծերի, ժուրի, ինգ. օր, օօր, սվան. օրի, հերի, յերվի, լազ. ժուր, ձուր, ջուր, «երկու», — վրաց. սամի, ինգ. սամ, մինգր. սումի, չումի, լազ. սում, չամ, ժում, սվան. սեմի «երեք»:

Թէ առանձնապէս վրացերէնը (գոնէ որոշ դէպքերում) հետևէ հայերէնից՝ ցոյց է տալիս նաևն բառի վրաց. ծերի ձեւը: Վրացերէնի ձայնարանութեան օրէնքներով է համապատասխանում է խմբի միւս լե-

զուների չ, նզ, ձայներին, ինչպէս՝ վրաց. ցվարի — մինգ. ցունջի «ցօղ», վրաց. ձիրի — մինգր. ջինջի «արմատ», վրաց. քմարի, լազ. քոմոչի, մինգր. քոմոնջի «ամուսին» ևն: Որքան հետևէ է ձայնը զ, նզ խմբից, այնքան էլ մօտիկ են լազերէնն ու մինգրելերէնը հայերէնին:

Այս բոլորից հետևում է՝ որ հայերէնի հնագոյն փոխառութեանց իբր աղբիւր ծառայող լեզուներն ոչ միայն վրացերէնը չէ, այլ և մեզ ծանօթ լեզուներից ոչ մէկը չէ. այլ արդի վրացական աշխարհից աւելի հարաւ (Հայաստանին աւելի մօտիկ) գտնուած մի ուրիշ լեզու, որ այժմ կորած է և որի մօտիկ ներկայացուցիչներն են արդի լազերէնն ու մինգրելերէնը: Այդ լեզուն անշուշտ խօսուում էին Գուգարքի և Տայքի նախկին բնիկները:

3. Այն բառերը՝ որոնք գործածուած են մեր գրականութեան մէջ աւելի ուշ ժամանակ և բացառապէս նման են վրացերէնին. օրինակ՝

Ծէս	—	վրաց. ծեսի
Թոկ	—	» Թոկի
բաղլինջ	—	» բաղլինջո ևն:

Այս կարգի բառերը փոխ առնուած են ուղղակի վրացերէնից (անշուշտ հին փոխառութեան անծանօթ լեզուներն այլ ևս ձուլուած լինելով կամ հայերէնի և կամ վրացերէնի մէջ):

ՊՐՈՖ. Հ. ԱՃԱՌԵԱՆ

(Երբեմնակէ)